

Kerim Han Zend'in Şiraz'ı İmar ve İhyası

Şefaattin DENİZ*

Özet

Kerim Han İran halklarından birisi olan Lur kökenli Zend Hanedanı'na mensuptur. O, İran'da Nadir Şah'tan sonra yaşanan iç kargaşayı bitirip, Horasan dışında, tüm ülkeye egemen olmuştur. Şiraz'ı başkent yapmış, 1765'ten 1779 yılındaki ölümüne kadar on dört yıl bu şehirde ikamet etmiştir. Yaşadığı süre zarfında şehri bayındır hale getirmek için çabalamış ve bunda da başarılı olmuştur. Bu makalenin temel amacı, Kerim Han'ın Şiraz'da yaptırdığı idari, dini, ticari ve sosyal nitelikli mimari eserleri incelemektir. Bu eserler Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi vakıf değil, devlet bütçesinden yapılmış eserlerdir. Temel tezimiz Şiraz'ı imar ve ihya edenin Kerim Han Zend olduğudur. Araştırmalarımız sonucu bu mevzunun Türkiye'de herhangi bir akademik araştırmaya konu olmadığı görülmüştür. Makale bu eksikliği gidermek amacıyla yazılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kerim Han, Şiraz, mimari eser.

The Improvement of Shiraz by Karim Khan Zand

Abstract

Karim Khan belonged to the Iranian Zand Dynasty of Lurish origin. He controlled all of Iran, except for Khorasan, by bringing the inner conflicts, which arose after the death of Nader Shah, to an end. He made Shiraz the capital and lived in this city for 14 years until his death, from 1765 to 1779. In order to improve the city in his lifetime, he made every effort and he achieved it. This article aims primarily to examine the architectural works in Shiraz, which were ordered to be built by Karim Khan for administrative, religious, commercial and social purposes. These works were financed through the state budget, not through the budgets of waqf foundations, as was always the case in the Ottoman Empire. The assumption of this article is that the one who improved Shiraz was Karim Khan. After doing researches, we have seen that this issue was not covered in any academic research in Turkey yet. This article was written to help fill this void.

Keywords: Karim Khan, Shiraz, architectural work.

* Dr. Şefaattin Deniz, Beşiktaş Bilim ve Sanat Merkezi, sefaattin@gmail.com

Giriş

Safevi Devleti'nin yıkılmasından sonra İran'da egemenliği ele alan Nadir Şah büyük sarsıntı geçirmiş devleti yeniden toparlama becerisini göstermişti. Ne var ki, onun 1747 yılındaki öldürülmesinden sonra ülkede deyim yerindeyse tam bir kaos ortaya çıktı. İçeride meydana gelen taht kavgaları, bölgesel hakimiyet mücadeleleri, ülkeyi Osmanlı, Rus ve Afgan istilalarına açık hale getirmişti (Ateş, 2012: 257; Arunova-Eşrefyan, 2015:219). Bu kaos ve keşmekeş ortamı Kerim Han'ın siyasi ve askeri mücadelelerden başarılı çıkmasıyla kısmen sona erdi.

Kerim Han'ın mensup olduğu kabilenin kökeni İran halklarından birisi olan Lur'lara dayanmaktadır. Kadim zamanlardan beri Lurlar, Luristan bölgesinde yaşamaktadırlar. Lur kelimesi, istek, arzu ve koyun kuzusu gibi anlamlara gelmektedir. Lurların dil ve lehçeleri *Lek* ve *Lur* olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Kerim Han'ın müntesip olduğu Zendler *Lek* lehçesini kullanmaktaydı. Zendler, Şah Abbas-ı Kebir zamanında Zagros dağları eteklerinden Melayir civarındaki Peri ve Kemazan'a göç etmişler, buralar soğuk bir iklime sahip olduğundan, çobanlıkla meşgul olmuşlardır (Tahrani, 1392: 40-41; Karadeniz, 2012:189).

Zendlerin askeri gücünün varlığı, ülkede otoriteyi tesis etmek isteyen Nadir Şah'ın gözünden kaçmamıştı. O, amacını gerçekleştirmek için Babahan'ı Zendler üzerine göndermiş, o, Zend kabilesine mensup yaklaşık 400 kişiyi katlederek ağır bir darbe indirmiştir. Devrin tarihçisi Gülistane'nin tabiriyle, “bütün mal, mülk, nakit ve eşyalarını aldıktan sonra Mehdi Han'ı katledip, kılıç artıklarını da Horasan'a göç” ettirmiştir (Gülistane, 1391: 146-147; Karadeniz, 2012:190). Zendler, ancak Nadir Şah'ın ölümünden sonra ana toprakları olan Peri ve Kemazan'a geri dönme fırsatı yakalayabilmişlerdir.

Nadir'in ölümünden sonra oluşan otorite boşluğu sırasında devam eden egemenlik mücadelelerinde Kerim Han, Ebülfeth Han ve Ali Merdan arasında İsfahan'da üçlü bir koalisyon kurulmuş, bu üçlü, meşruiyet kazanmak için Safevi Hanedanı'ndan birini, III. Şah İsmail adıyla başlarına geçirmişlerdir. Ancak bu koalisyon uzun soluklu olmamış, üçlü ittifak bozulmuş, kendi aralarında kanlı mücadeleler yaşanmış, Kerim Han bu mücadelelerden başarıyla ayrılarak her iki rakibini de bertaraf etmeyi başarmıştır.

Kerim Han'ın siyasi rakipleri Ali Merdan Han ve Ebülfeth Hanla sınırlı değildi. Bunlardan başka; Afgan Azad Han, Kirman'da Taki Dürrani, Huzistan'da Ka'b Kabileleri, Fars'ta Lari, Pers Körfezi'nde Mîr Mühenna, Esterabad ve Mazenderan'da Kaçar Hüseyin Kulu Han ve hepsinden önemlisi ve en büyük rakibi Kaçar Muhammed Hasan Han vardı (Zarrinkoob, 1978: 639). Kerim Han, başarılı siyaseti sayesinde bütün siyasi rakiplerinden teker teker kurtuldu. 21 Temmuz'da 1765'te başkenti Şiraz'a taşınmasından vefat ettiği 2 Mart 1779 tarihine kadar yaklaşık on dört yıl Şiraz'da yaşadı (Kurtuluş, 2002: 288).

Şiraz'da yaşadığı on dört yıllık sürede şehrin emniyet ve güvenliğini sağladıktan sonra gece gündüz şehrin imar ve ihyasıyla uğraştı (Âsâf, 1352: 412). Devlet binaları,

mescitler, su yolları, bağlar, pazarlar ve kervansaraylar inşa ettirdi. Hatta bu binalar öyle sağlam bir şekilde inşa edildi ki, Şiraz'da ara ara meydana gelen depremlerden bu binalar çok ciddi zarar görmedi (İslâmî: 1351: 7). Kutsal yerlerin bakım ve onarımını yaptırdı. Ülke ekonomisi el verdiği ölçüde, bütün Şiraz'ı *bünyâd*, halkın gönülünü ise *âbâd* eyledi. Kerim Han'ın Şiraz'a katkısı, Safevi hükümdarı Şah Abbas'ın İsfahan'ı inşasındaki rolüyle boy ölçüşemese de göz ardı edilemez.

Resim 1: Kerim Han Zend

1. Kale, Hisar ve Burçlar

İran'da egemenlik mücadeleleri henüz sona ermediğinden şehrin dış saldırılardan korunması öncelikli sorunlardan biriydi. Bunun için yapılması gereken ise kendisine yaraşır bir şekilde şehrin etrafındaki sur, kale ve burçların yıkılıp yeniden yapılması idi.

Kerim Han hemen harekete geçti. İlk olarak söz sahibi olduğu yerlerden sağlıklı, güçlü ve işe yarar gençleri hem savunma hisarlarının yapımında, hem de şehrin imar ve inşasında kullanmak amacıyla Şiraz'a getirtti (Tahrani, 1392: 182). Burada çalışan işçi sayısının 12.000 kişiyi bulduğu söylenmektedir. Şehirde hummalı bir çalışma başladı. Şehrin eski burç, kale duvarları ve kapıları yenilendi, etrafına derin ve geniş hendekler kazıldı. Yüksekliği yaklaşık 10, genişliği ise 4 metreyi bulan bir hisar yaptırdı. Olası saldırılar için kapılarda 100 civarında asker bulundurulmasına karar verildi. Ayrıca gözcülük amacıyla karakol tarzında yerler yapıldı, saldırıları püskürtmek amacıyla buralara toplar yerleştirildi. Bütün bu önlemler Kaçarlardan Ağa Muhammed Han'ın şehri ele geçirmesine kadar yıllarca Şiraz'ın güvenliğini sağladı (Âsâf, 1352: 412; Gaffârî, 1369: 280-281; Verahram, 1385: 156; Tahrani 1392: 183; Nevai, 1391: 244-245).

Hisarın yapımı o kadar kolay olmamıştı. İşçiler, Şiraz dışından, hatta ülkenin dört bir yanından geldiğinden dolayı onlara kışın memleketlerine dönmeleri için Kerim Han'ın emriyle izin veriliyor, bahar mevsiminde yeniden Şiraz'a gelmeleri sağlanıyordu. Ayrıca işçilerden en iyi verimi almak için özel gayret sarf ediliyor, onlar müzikle eğlendiriliyor, ücretlerinin vakti zamanında ödenmesine büyük özen gösteriliyordu (Tahrani, 1392: 183; Nevai, 1391: 244-245)

2. Erg-i Kerim Han (Kerim Han Sarayı)

Erg kelimesi köken olarak Pehlevce'dir. Türkçede "iç kale" ve "bakanlık" anlamlarına gelmektedir (Kanar, 2000: 69). *Erg-i Saltanat* olarak da adlandırılmaktadır (Kadıyânî, 1387: 146). Zend hükümdarı Kerim Han hem kendisinin hayatını idame ettirebileceği, yani haremlik olarak istifade edebileceği, hem de devlet işlerinin rahatça görülebileceği geniş mekanlı bir binanın yapılmasını istiyordu. Bunun için hem İran'ın farklı şehirlerinden, hem de Irak, Azerbaycan, Rusya, Osmanlı ve Frenk memleketlerinden devrin en iyi mimar, mühendis, nakkaş, taşçı, çinici, marangoz gibi sanatkârlarının Şiraz'a getirilmesini emretti (Nami, 1363: 155-156; Gaffârî, 1369: 281; Verahram, 1385: 156-157; Hidayeti, 1391: 222; Nevâî, 1391: 249; İmdad, 1389: 19). Nami İsfahani'nin anlattığına bakılırsa buranın planını da kendisi yaptı (Nami, 1363: 156).

Erg-i Kerim Han Hicrî 1180 (1766-1767) yılında inşa edilmiştir. Sarayın yapımında Cafer Kâşî, Muhammed Sadık, Muhammed Bakır İsfahani, nakkaşbaşı Ali Kulu Beğ Kerecî, neccarbaşı Rahim İsfahani ve oğlu neccar Muhammed Ali gibi usta ve sanatkârlar görev yapmıştır. (İmdad, 1389: 19). Burası bir iç kale olarak askeri bir yapı görünümünde olmakla birlikte, esasında daha çok bir "saltanat kasrı" ya da saray olma özelliği göstermektedir. Bina bugün Şüheda Meydanı (Belediye) havalisinde yer almaktadır (Nasr, 1387: 42).

Erg-i Kerim Han taş ve kerpiçten yapılmış bir saraydır. Temel ve duvarlarında taş, kalan kısımlarında pişmiş kerpiç kullanılmıştır (Verahram, 1385: 157; Franklin, 1358: 18). Binanın kare olduğunu iddia edenler varsa da (İmdad, 1389: 19), resimden de rahatça görülebileceği üzere dört köşe ve dikdörtgen olarak inşa edilmiş olduğu açıktır (Nasr, 1387: 44). Her bir köşesinde büyük gözcü burçları bulunmaktadır. Bu burçlar güvenlik amacıyla saray içi ve dışının rahatça görülebileceği biçimde tasarlanmıştır. Sarayın dış duvarları doğrudan bir kaleyi andırmakta olup, 15 metre yüksekliğe sahiptir (İmdad, 1389: 19). İnşaatta yontulmuş ve cilalanmış olarak kullanılan mermerler Şiraz, Yezd ve Tebriz'den, büyük aynalar Rusya, Osmanlı ve Avrupa'dan devlet adamlarının gayretleriyle kara ve deniz yolu kullanılmak suretiyle getirilmiştir (Nami, 1363: 156-158; Nasr, 1387: 44; Hidayeti, 1391: 222; Nevâî, 1391: 250). Sarayın yüksek yerleri, bir kısım tavan ve kapıları çiçek, bitki ve hayvan motifleriyle süslenmiştir. Ayrıca ahşaplara altın işlemeli süslemeler yapılmıştır (Nami, 1363: 157; Hidayeti, 1391: 222; Nasr, 1387: 44; Verahram, 1385: 157; Nevâî, 1391: 250). Franklin'in aktarımına göre, sarayda Beyaz Dev ile Rüstem cengini tasvir eden renkli çinilerle süslenmiş bir minyatür vardır. Bu savaş büyük İran şairi Firdevsi'nin Şahnamesi'nde anlatılmaktadır (Franklin, 1358: 18; İmdad, 1389: 19). Sarayın içinin güney, batı ve kuzey yönlerinde üç tane eyvan

bulunmakta bu eyvanlar çok güzel yapılmış revaklarla birbirine bağlanmaktadır (Verahram, 1385: 157; İmddad, 1387: 19). Avlusunda derinliği iki metre kadar taş fiskiyeli uzun bir havuz vardır. Bu havuzun suyu Rükânâbâd'dan gelmektedir (İmddad, 1387: 19). Ayrıca saray içinde bir de hamam bulunmaktadır (Gülşenî, 1388: 414). Saray duvarları dışarıdan 4 metre derinliği bulunan ve bütün sarayı çevreleyen hendeklerle korunmuştur (Gaffârî, 1369: 281; Verahram, 1385: 157). *Erg-i Kerim Han*'ın yeni inşa edildiği yıllarda sarayı bizzat gören William Franklin bu hendeklerin “derin ve geniş” olduğunu ifade ederken derinliğinin ne kadar olduğundan bahsetmemektedir (Franklin, 1358: 18). Ancak bu gün bu hendeklerden eser yoktur. Franklin'in seyahati sırasında burada Kerim Han'ın kardeşi Sadık Han ikamet etmekteydi. Ayrıca burası eyalet zindanı olarak da kullanılmaktaydı (Franklin, 1358: 18). *Erg-i Kerim Han*'ın karşısındaki geniş meydana davulcu, nekkareci gibi musikişinaslar sabah güneşin doğuşundan akşam gurup vaktine kadar burada sanatlarını icra etmekteydiler (Franklin, 1358: 18). Bütün şehirde bu sarayın inşası için hummalı bir faaliyet başlatıldığından kısa sürede yapımı tamamlanmıştır. Kerim Han kendisi için bu sarayı yaptırdığı gibi Şiraz'ın daha da güzelleşmesi için şehrin zenginlerine ve ileri gelenlerine büyük ve güzel menziller yapmalarını teklif etti (Hidayeti, 1391: 222). *Erg-i Kerim Han*'ın inşaat giderlerinin nasıl karşılandığına gelince, Nami İsfahanî *Târîh-i Gîfî Güşâ'* da hem amele, sanatkâr ve meslek erbabının ücret ve hediyelerinin *Hazine-i Âmire*'den verildiğini, hem de bu binanın tüm masraflarının Kerim Han'ın sermayesinden karşılandığını ifade etmektedir (Nami, 1363: 158; Âsâf, 1352: 414). İfadeler arasındaki bu farklılık bir çelişki gibi görünüyorsa da, padişahın hazinesi ile devlet hazinesi arasında bir ayrım olmadığı şeklinde yorumlanabilir.

Resim 2: Erg-i Kerim Han

3. Divanhane

Divanhane, güzel bir bağ ile çevrelenmiş, dikdörtgen, görkemli büyük bir bina-
dır (Franklin, 1358: 18-19; Verahram, 1385: 157). Kerim Han'ın fermanıya (Tahrani,
1392: 187), *Erg-i Kerim han*'ın yakınında 840 m²'lik bir alana taş ve kerpiçten inşa
edilmiştir (Nasr, 1387: 46). *Divanhane*'nin çatısı, çok nadir görülen mimari tarzlardan
“Şirvâni” üslubuyla yapılmıştır (Verahram, 1385: 157; Nasr, 1387: 47). Bina duvarları-
nın önemli bir kısmı beyaz Tebriz mermerleri ile döşenmiş, kalan kısımları ve çatısı
da altın suyu ve çeşitli renklerde hayvan ve bitki nakışlarıyla süslenmiştir (Franklin,
1358: 19; Tahrani, 1392: 187; Nasr 1387: 47). Duvarlarında, hayvan ve bitki nakış-
larından başka, Kerim Han ile büyük oğlu Ebulfeth Han'ın tasvir edildiği resimler
bulunmaktadır. Devrin seyyahlarından Franklin, bu resimlerin Kerim Han ve oğluna
ait olduğunun halk tarafından da teyit edildiğini söylemektedir. Franklin'in gözlemine
göre, imaretin önünde büyük bir taştan üç fiskiye bulunmakta ve bu fiskiyelerden da-
ima su akmaktadır (Franklin, 1358:19). Yine imaretin önünde İran tarihinin efsanevi
anlatılarından Eşkbuz ile Rüstem'in cengi mermer kabartma olarak tasvir edilmiştir.
Divanhane'nin dışındaki boş alanda taştan yapılmış dikdörtgen bir havuz bulunmak-
ta, bu havuzdaki suya binanın resmi yansımakta, bu da güzel bir görüntü oluşturmak-
tadır (Verahram, 1385: 157). *Divanhane* Zend döneminin en önemli şaheserlerinden
biri olarak kabul edilmekte olup, aslında burası devlet işlerinin yürütüldüğü bakanlık-
lardan birisidir.

Divanhane Şiraz'ın tarihsel ve kültürel dokularından birisi olarak seyyahların
oldukça ilgisini çekmektedir. Kaçarlar döneminde posta ve telgraf merkezi olarak
kullanılmış olan bina, mukarnas, taş ve nakış bakımından Zend döneminin mimari
özelliklerini yansıtmaktadır. Burası Kaçarlar, Pehleviler ve İran İslam Cumhuriyeti
zamanında bir kaç defa bakım ve onarımdan geçirilmiştir. (Nasr, 1387: 48).

Resim 3: Divanhane

4. İmaret-i Külâh Frengi

İmaret-i Külâh-ı Frengi, resmi görüşmeler, yabancı elçilerin kabulü ve çeşitli tören ve kutlamaların yapılabilmesi amacıyla *Bağ-ı Saltanat*'in güney bölümünde Kerim Han'ın emriyle yapılmıştır (Verahram, 1385: 157; Tahrani, 1392: 187).

Bağ-ı saltanat, *bağ-ı nazar*, *bağ-ı müze*, *bağ-ı hükümet*, *bağ-ı şahzâde* ve *makbere-i Kerim Han* olarak da (Gülşenî, 1388: 387) meşhur olan mekan, sekizgen küçük bir yapı özelliği göstermektedir (Franklin, 1358: 19). Yapının dış cephesi Süleyman Peygamber'in tahta oturuşu, av meclisleri gibi efsanevi ve tarihi resim ve çinilerle süslenmiştir (Tahrani, 1392: 187; Verahram, 1385: 158). Ayrıca içi de tezyin edilmiştir. Ortasında havuz ve dört tarafında şahnişin ve bunları çevreleyen küçük odalar bulunmaktadır. Kerim Han esasında bu binanın doğu şahnişinini kendi kabri olarak düşünmüş, bundan dolayı çok güzel ve sağlam bir şekilde yapılmasını ve kendisinin burada toprağa verilmesini istemiştir. 1791 yılında Ağa Muhammed Han'ın Şiraz'ı ele geçirmesiyle birlikte Kerim Han'ın cesedi buradan çıkarılarak kemikleri Tahran'da bulunan Gülistan Sarayı çevresine gömülmüştür (Verahram, 1385: 158; Tahrani, 1392: 187). Devrin seyyahlarından Franklin bu binayı bir kervansaray olarak tavsif etmektedir (Franklin, 1358: 19).

İmaret-i Külâh -ı Frengi bugün Şiraz'da Hıyâbân-ı Kerim Han caddesi üzerinde, Şüheda Meydanı'na yakın ve *Erg-i Kerim Han* ile karşı karşıyadır (Gülşenî, 1388: 387).

Resim 4: İmaret-i Külâh Frengi

Resim 5: İmaret-i Kûlah Frengi iç görünüm

5. Mescid-i Vekil

Şiraz meşcitleriyle ünlü İran şehirlerinden birisidir. Kerim Han'ın burada inşa ettirdiği *Mescid-i Vekil*, İran'daki İslam mimarisinin en güzel ve zarif örneklerinden, Şiraz'ın ise şaheserlerinden biri olarak görülmektedir. Kerim Han'ın kendisini sultan olarak değil de "saltanat vekil"i olarak görmesinden dolayı yaptırdığı eserlere, ona atfen, "mescid-i vekil", "Bâzâr-ı vekil", "hamam-ı vekil" şeklinde isimler verilmiştir.

Tezkire yazarlarının naklettiğine göre, esasında *Mescid-i Vekil*'in bulunduğu mahalde *mescid-i cenaze* olarak isimlendirdikleri kadim bir meşcit varmış, Safeviler zamanında bu meşcit yerine biraz daha büyüğü yapılmış, Kerim Han ise, aynı yere daha da mükemmeline yaptırmıştır (Nasr, 1387: 49).

Kerim Han'ın inşa ettirdiği ibadetgâh, *Mescid-i Vekil* olarak meşhur olmakla birlikte, *mescid-cami* olarak da anılmaktadır. Cami tasarımının İran bölgesindeki diğer dini-mimari eserlerle hemen hemen uyum içinde olduğu görülmektedir. Kerim Han'ın ölümünden sonra tamamlandığını iddia edenler varsa da bu zayıf bir ihtimaldir (Tahrani, 1389: 187). 1773 yılında tamamlanan *Mescid-i Vekil*, son cemaat mahallinde bulunan muhteşem revakları, avlu içindeki dikdörtgen ve taştan yapılmış havuzu ve dış cephesinde kullanılan yedi renk çinileriyle birlikte mükemmel bir kompozisyon oluşturmaktadır.

11 bin m² alana sahip olan *Mescid-i Vekil*, *Erg-i Kerim Han*'ın güney doğusunda konumlanmaktadır. Dış cepheden hesaplandığında 120 metre uzunluğu, 80 metre ge-

nişliği bulunmaktadır. 3600 m²'lik avlu içinde bulunan dikdörtgen havuzun uzunluğu 40, genişliği ise 5 metredir (İmdad, 1389: 21-22; Nasr, 1387:50).

Mescidin minber taşı Meraga'dan Şiraz'a getirilmiştir. Tek parça taştan yapılmış olan minberin on dört masum imam adına on dört basamağının bulunması (Âsâf, 1352: 413; Verahram, 1385: 158) mezhebi bir anlam katmaktadır. Mescidin asıl girişi kuzey kapısındanır. Dört tarafındaki hücreler ise talebeler için yapılmıştır (Franklin, 1358: 21; Tahrani, 1389: 187).

Depremden veya zaman içinde yaşanan yıpranmalardan dolayı Kaçar hükümdarları Fethali Şah ve Nasreddin Şah zamanlarında bakım ve onarım görmüş, çinilerle yeniden tezyin edilmiştir (Nasr, 1387: 50). Hatta mevcut çinilerin Kaçarlar döneminde yapıldığı Kerim Han zamanında yapılan çinilerden herhangi bir eser kalmadığı iddia edilmektedir (Nevai, 1391: 259).

Resim 6: Mescid-i Vekil'in avlusundan bir görünüm

6. Bâzâr-ı Vekil

Bâzâr-ı Vekil, adından da anlaşılacağı üzere Kerim Han'ın Şiraz'a kazandırdığı yapılardan birisidir. Şiraz'daki *Bâzâr*'ın mimari yapı itibarıyla benzerleri Tahran, İsfahan, Tebriz gibi İran'ın diğer şehirlerinde de bulunmaktadır. Yapımına *Mescid-i Vekil*'den sonra başlanmış olan *Bâzâr*, Kazerun'da bulunan *Bâzâr-ı Safevî*'yi kendi-

sine örnek almış (Nasr, 1387: 61), diğer *bâzâr*larla benzerlik göstermekle birlikte, kendine has üslup ve özellikleri de bulunmaktadır.

Bâzâr fiziki yapı itibarıyla yazın sıcağa, kışın soğuğa karşı korunaklı bir şekilde projelendirilmiştir (Tahrani, 1392: 189). Temelinde iri taşlar, duvarlarında kireç ve kerpiç kullanılmıştır (Bahârî: 1355: 61). Çok sayıda kubbe revaklarla birbirine bağlanmış, hücreler ve kubbeler çini, resim ve dini içerikli yazılarla tezayin edilmiştir.

Bâzâr-ı Vekil'in hücre kiralari bânisi Kerim Han'ın emriyle düşük miktarlarda tutulmuş, tüccarın kazancının artmasına, yine buna paralel olarak ticaretin daha da canlanmasına katkı sağlamıştır. Burada bezci, demirci, bakırcı, derici, halıcı gibi çok sayıda zanaat erbabı hem üretim yaparak mesleğini icra etmiş, hem de ticaretini yapmıştır. *Bâzâr-ı Vekil* sadece bir iç pazar değildir, burası aynı zamanda dış ticari malların satıldığı veya mübadelesinin yapıldığı bir yerdir. Ticareti kolaylaştırmak amacıyla *Bâzâr*la eş zamanlı olarak aynı yerin yakınlarına *kervansarâ-yı rûganî*, *kervânsarâ-yı Ahmedî*, *darphane* ve *gümrük* gibi birimler de yapılmıştır (İslâmî, 1351: 9-10).

Kaçarlar devrinde başkentin Şiraz'dan Tahran'a taşınmasıyla Şiraz'ın ticari hacminde daralma olduğu izahıtan varestedir (Nasr, 1387: 61).

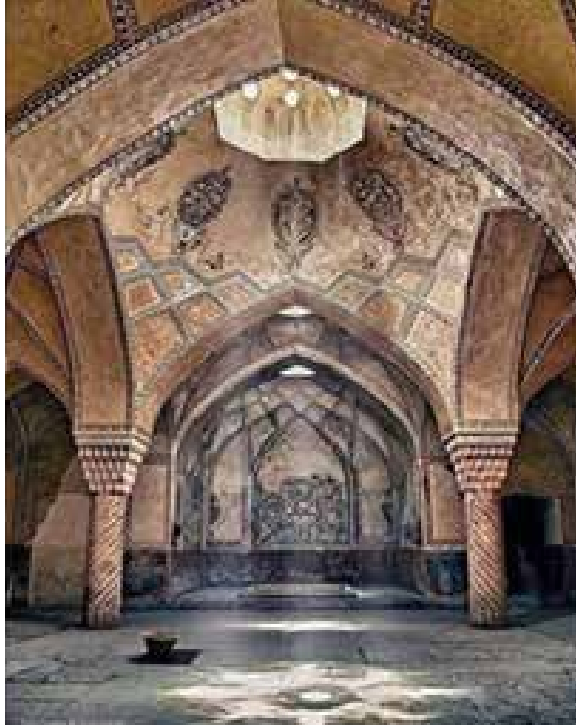
Resim 7: Bâzâr-ı Vekil'in iç görünümü

7. Hamâm-ı Vekil

Mescid-i Vekil'in batısında yer alan *Hamâm-ı Vekil* de Kerim Han'ın emriyle inşa ettirilmiştir (Tahrani, 1392: 189). İç duvarlarının alt kısımlarının iki üç metresi mermer taşından döşenmiş, çatı tek parça taştan mermer sütunlarla sağlamlaştırılmış, zemine mermer döşenmiş, duvarlar ve tavanlar bitki resimleriyle ve yazılarla süslenmiştir (İmdad, 1389:21; Tahrani, 1392: 189).

Kaçarlar döneminde, Hazreti İbrahim ile İsmail'in kurban sahnesi, Hz. Muhammed'in miraç, Hz. Yusuf ve kardeşleri, Sultan Sencer ve yaşlı kadın, Ferhat ile Şirin, Bijen ile Menije sahneleriyle tezyin edilmiştir (Nasr, 1387: 68). Hamamın güneyinde halkın daha önce istifade ettiği büyük sarnıç bulunmaktadır (İmdad, 1389: 21). Hamamın asıl alanını *germhane* ile gelenlerin giyinip soyunma ihtiyaçlarını karşıladıkları yer oluşturmaktadır. *Germhâne* yıkanılan yer olduğu için mermer, soyunma odası ise halı veya hasırla kaplıdır (Franklin, 1358: 23). Havuz sekizgen, fiskiyeleri taşandır. Burası soyunma odasından daha küçüktür.

Franklin İran hamamları ile ilgili olarak, müşteriler bir koridor boyunca bir kubeli ve revakların olduğu yıkanma yerine geliyorlar, buraya güneş ve hava girişi var (Franklin, 1358: 23) demektedir.

Resim 8: Hamam-ı Vekil Şiraz

8. Medrese-i Vekil

Bu medresenin diğere bir adı da *Medrese-i Aga Babahan*'dır. *Mescid-i Vekil*'in güneyinde, *Bâzâr-ı Vekil*'in batısındadır. Esasında medresenin inşaatına Kerim Han'ın emriyle Muhammed Hüseyin Han Sadr-ı İsfahanî tarafından başlanmış, ancak onun Tahran'a gitmesiyle medrese inşaatı yarım kalmış, medrese binası Kaçarlar zamanında ferraşbaşı Babahan tarafından 1833-1834'te tamamlanmış, bundan dolayı da *Medrese-i Aga Babahan* olarak anıla gelmiştir. Bina kerpiç ve taştan yapılmıştır (Nasr, 1387: 59-60).

Medresede dini ilimler tahsil edilmektedir (Tahrani, 1392: 189). Burada dik-dörtgen bir hayat, bu hayatın etrafında talebelerin ikameti için hücreler bulunmaktadır. Ayrıca medresenin köşelere gelen kısımlarında ise üç müderris odası, dördüncü köşede ise bir çamaşırhane mevcuttur. Medrese, 1333 yılında *Bâstân-şinâsi-i Fars* tarafından, daha sonra bir kez daha tamir görmüştür (Nasr, 1387: 60).

9. Âb Enbârâ-yı Vekil (Sarnıçlar)

Âb enbâr, sarnıç demektir. *Âb enbârâ-yı Vekil* olarak kast edilen Kerim Han'ın Şiraz'da yaptırdığı sarnıçlardır. Özellikle yaz mevsiminde Şiraz'ın çok sıcak geçmesi ciddi derecede içilebilir su sorununu ortaya çıkarmaktaydı. Bundan dolayı Kerim Han'ın emriyle halkın su ihtiyacının karşılanması için birkaç tane sarnıç yapılmış veya tamir ettirilmiştir. Mirza Kelanter'in anlattığına göre, Şiraz'da Kerim Han'ın yaptırdığı sarnıçlardan günde yüz bin insan istifade ediyordu. Rakam abartılı olsa da, Şiraz halkının bu katkılarından dolayı Kerim Han'a minnet ve şükran duyduğu yadsınamaz (Tahrani, 1392: 189-190).

Sarnıçlardan özellikle ikisi büyüktü. Bunlardan birisi *Divanhane*'nin doğusunda ve Tophane Meydanı'nın kuzeyinde, diğere ise *Hamam-ı Vekil*'in güneyinde ve *Mescid-i Vekil*'in batısındadır. Ayrıca birisi *Heft Tenân* (Yediler Makamı) ve diğere *Hafızıye*'de olmak üzere iki tane daha sarnıç vardır ki bunlar ilk ikisine göre daha küçüktür (İmdad, 1389: 24). Bütün bu sarnıçlar *Âb enbârâ-yı Kerim Hânî* olarak meşhur olmuş, mimari tarz olarak Safevi devri mimarisinden etkilenmiştir.

10. Rükânâbâd Suyu'nun Şehre Nakli

Şiraz halkının *Âb-ı Rükni* dediği bu suyun kaynağı şehrin kuzey doğusunda ve iki fersah uzaklığındaydı. İlk olarak bu suyu Rükni'd-devle Hasan bin Büveyh-i Deylemi ortaya çıkarmış, uzun yüzyıllar sonra suyu çok tatlı ve lezzetli olan bu kaynak, Kerim Han'ın emriyle çok zahmetli bir işlemde sonra Şiraz'ın merkezine getirilmiştir. Çünkü Rükânâbâd Suyu'ndan *Çehel Makam*, *Şah Şuca*, *Heft Tenan*, *Bâğ-ı Cihannümâ*, *Hafızıye*, *Buk'a-i Ali bin Hamza*, *Tekye-i Rahim Han*'dan başka Kerim Han'ın yaptırdığı tüm imaretler istifade etmekteydi (İmdad, 1389:27; Nevai, 1391: 263-264; Nasr, 1387:44-45). Kısaca Rükânâbâd suyu Şiraz için adeta bir hayat kaynağı haline gelmişti.

11. Hafız ve Sadi Şirâzî'nin Makbereleri

Hafız'ın türbesi ilk defa ölümünden sonra Timur'un oğlu Şahruh'un torunlarından Fars Valisi Mirza Ebu'l-Kasım tarafından yaptırılmıştı. Daha sonra Safevi hükümdarı Şah Abbas-ı Kebir ve Nadir Şah zamanlarında bakım ve onarımdan geçirilmişti (Nasr, 1387: 72).

Dünyanın bir çok yerinden gelen arif ve dervişlerin ziyaret yeri olduğundan dolayı (Nevai, 1391: 260; Tahrani, 1392: 191) Kerim Han, 1187 (1774) yılında *Hafızıye*'yi diğer binalarla benzer bir tarzda yeniden inşa ettirip mezarının üzerine de bugün hala mevcut olan mermerden bir taş koydurdu. Bu mermere Hacı Agasi Bey Afşar Azerbaycanî tarafından Hafız'a ait nestalik hattıyla iki gazel yazıldı. Mezarın üzeri de dört sütunlu yüksek bir kubbe ile örtüldü. Etrafı sağlam bir hisar gibi çevrilip önüne büyük bir bağ yapıldı (Nasr, 1387: 72; Nevai, 1391: 260; İmdad, 1389: 28). Kerim Han'dan sonra Kaçarlar ve Pehleviler devrinde burası birkaç defa tamir edildi. (Nasr, 1387: 72-73; İmdad, 1389: 28; Nevai, 1391: 261).

Sadi Şirazi, Firdevsi, Ömer Hayyam ve Hafız ile birlikte sadece İran'ın değil, belki tüm dünyanın en büyük şairlerinden biri olarak bugün hala büyük bir saygı görmektedir. Şiraz'da vefat eden Sadi'nin türbesi ilk olarak Hoca Şemseddin Muhammed tarafından basit bir şekilde yapılmıştı. Kerim Han türbeyi hem kendisinin hem de Sadi Şirazi'nin şanına yakışır bir şekilde yeniden yaptırdı. Burası Zend döneminin hemen tüm eserleri gibi kerpiç ve kireç harcından yapılmıştı. Türbe Zendlerden sonra Kaçarlar zamanında 1800'lerde ve ardından Muhammed Rıza Şah Pehlevi zamanında büyük bir onarımdan geçirildi (Nasr, 1387: 73-74; İmdad, 1389: 28; Nevai, 1391: 262-263).

Resim 9: Hafız-ı Şirazi'nin kabri

Resim 10: Sadi Şirazi'nin kabri

Sonuç

Kerim Han dâhil bütün Zend Hanedanı'nın İran'daki egemenlik süresi yarım asır bile yoktur. İktidar süreleri kısa, ama katkıları fazladır. Kerim Han Han'ın kendisine paytaht merkezi olarak Tahran veya İsfahan'ı değil de Şiraz'ı seçmesi, siyasi tercih sebebi dışında, İran kültürel tarihi açısından fevkalade olumlu olmuştur. Şiraz Kerim Han ile birlikte imar ve ihya olmuştur. Bundan dolayı Şirazlılar Kerim Han'a minnet şükran borçludurlar. Yukarıda verilen bilgiler bu durumu fazlasıyla kanıtlar niteliktedir. Zira bugün Şiraz'ı ziyaret ettiğinizde göreceğiniz eserlerin büyük çoğunluğu Kerim Han'ın şehre kazandırdıklarından ibarettir.

Son tahlilde bir şeyler söylemek gerekirse, Kerim Han dönemine ait mezkur tarihi yapılarla ilgili bilgiler devrin kronikleri ve seyahatnamelerle sınırlıdır. İran'da yaşanan hanedan değişiklikleri ya da doğru dürüst arşivleme sistemi olmamasından dolayı tarih araştırmacıları sükûtu hayale uğramaktadır. Halbuki Osmanlı dönemine ait tarihi yapılarla ilgili bir araştırma yapılmak istense, kronikler dışında, belki bu yapılarının önemli bir kısmına ait inşaat ve tamirat defterleri ya da belge koleksiyonları bulunabilir. Bu anlamda Osmanlı kültürel tarihi araştırmacıları İran tarih araştırmacılarıyla mukayese edildiğinde çok bahtiyar sayılırlar.

Kaynakça

- ARUNOVA, M.R-KZ. Eşrefyan (2015). *Nadir Şah-ı Avsar*, Çeviri: Nergize Turaeva, İstanbul: Selenge.
- ÂSÂF, Muhammed Haşim (1352). *Rüstemü'l-Tevârih*, tashih, tahşiye, tavzihât ve tanzim: Muhammed Meşîrî, Tahran: Çaphane-i Sipih.
- BAHÂRÎ, Fahri (1355). “Bâzâr-ı Vekîl”, *Hüner ve Mi'mârî*, sayı: 162: 60-61.
- FRANKLİN, William (1358). *Ez Bengal be-İrân*, (Çev. Muhsin Câvidân), Tahran: Dânişgâh-ı Tahran.
- GAFFÂRÎ, Ebu'l-Hasan (1369). *Gülşen-i Murâd*, Be-ihimâm: Gulâm Rıza Tabâtabâi Mecid. Tahran: İntişârât-ı Zerrîn.
- GÜLISTÂNE, Ebu'l-Hasan bin Muhammed Emin (1391-2013). *Mücmelü'l-Tevârih*, Haz: Müderris Rezevî, Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran.
- GÜLŞENÎ, Seyyid Ali Rıza (1388). *Gülşen-i Şiraz*, Şiraz:İntişârât-ı Ferhengi Pars.
- HİDAYETÎ, Hâdi (1391). *Târih-i Zendiye*, Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran.
- İSLÂMÎ, Emir Kuli (1351). “Bâzâr-ı Vekîl ve Çend Binâ-yı Devrân-ı Zendiye der Şiraz”, *Hüner ve Mi'mârî*, sayı: 11: 7-11.
- KADİYÂNÎ, Abbas (1387). *Der Devre-i Afşâriye ve Zendiye*, Tahran: İntişârât-ı Ferheng-i Mektûb.
- KARADENİZ, Yılmaz (2012). *İran Tarihi (1700-1925)*, İstanbul: Selenge.
- KURTULUŞ, Rıza (2002). “Kerim Han Zend”, İstanbul: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 25: s. 288.
- KURTULUŞ, Rıza (2013). “Zendler”, İstanbul: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 44: s. 256-258.
- NÂMÎ İSFAHÂNÎ, Muhammed Sâdık (1363). *Târih-i Gîfî Güşâ*, bâ mukaddime: Saîd Neffsî, Tahran: İkbâl.
- NASR, Tâhire (1387). *Şehrsâzi ve Mi'mârî-i Zendiye*, Şiraz: Nevîd Şiraz.
- NEVÂÎ, Abdülhüseyn (1391). *Kerim Hân Zend*, Tahran: Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî.
- TAHRÂNÎ, Mahbûbe (1392). *Kerim Hân Zend*, Tahran: Kitâb-ı Parseh.
- VERAHRAM, Gulam Rıza (1385). *Târih-i Siyâsî ve İctimâî-i İrân Der Asr-ı Zend*, Tahran: İntişârât-ı Muîn.
- ZARRINKOOB, A. H (1978). “Kerim Hân Zand”, *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, c. IV: 639-640.